

Milli Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Ermenilerin Yeniden İskânı, Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselelerindeki Rolü**

İsmigül Çetin*

Özet

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra İngiltere, Türkiye'de savaş öncesindeki İngiliz Büyükelçisi'nin yerine görev yapacak ve mütarekenin uygulanmasını denetleyecek bir makama ihtiyaç duymuştur. Amiral Somerset Arthur Gough-Calthorpe bu göreve atanmıştır. Calthorpe'dan sonra Amiral John de Robeck ve Horace Rumbold da İstanbul'da Yüksek Komiser olarak görev yapmışlardır.

Yüksek Komiserlik barış antlaşması imzalanıncaya kadar İngiliz hükümeti ile Türk hükümeti arasında resmi iletişim kanalı olarak kurulmuştur. Bununla birlikte Yüksek Komiserler Türk siyasetini yakından takip etmişlerdir. Zaman zaman da bu siyaseti yönlendirmişlerdir. Azınlıklar konusu onlar için bayati önem taşımış, özellikle Ermeniler ile yakında ilgilenmişlerdir. Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeniler ile ilgili en önemli meseleler yeniden iskân

ve Ermeni kadınları ile çocukları olmuştur. İngiliz Yüksek Komiserliği de bu meselelerde faal olarak çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz Yüksek Komiserliği, Osmanlı Devleti, Ermeni Kadınları, Ermeni Çocukları, Yeniden İskân

Giriş

Kökeni M.Ö. 14. yy'da Mısırlıların, Filistin'deki (Canaan-Kenan ülkesi) vassallarına, bölgedeki durum hakkında Firavun'u bilgilendirmek, arabuluculuk yapmak, Mısır disiplinini asi vassallara daha hızlı empoze etmek ve genel olarak Firavun'un iradesini uygulamak amacıyla atadıkları Rabisu denilen memurlara kadar inen Yüksek Komiserlik, yaklaşık üç bin yıl sonra İngiliz İmparatorluğu başta olmak üzere Avrupa Devletlerinin sömürge bölgelerindeki yönetimleri içerisinde yeniden ortaya çıkmış ve uzun süre kullanılmaya devam etmiş bir terimdir¹.

Bu terim uluslararası diplomaside de kullanılmıştır. Birden fazla devletin kontrolü altında olan bölgelerde, kontrol yetkisi olan devletlerin her biri birer Yüksek Komiser atamışlardır. Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'da görev yapan ve konumuzu teşkil eden İngiliz Yüksek Komiserliği'nin de dâhil olduğu İtilaf Yüksek Komiserlikleri bu kullanım şekline birer örnektir².

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki savaşı durdurmuştur. Ancak henüz barış sağlanamamıştır. Osmanlı Devleti, İngiltere için teknik olarak hâlâ düşman durumun-

(*) Yrd.Doç.Dr., Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(**) Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof.Dr. Taba Niyazi Karaca danışmanlığında hazırlanan ve 2013'de sunulan Milli Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri başlıklı tezden üretilmiştir.

(1) Lorna Lloyd, "What's in a Name? The Curious Tale of The Office of High Commissioner", *Diplomacy&Statecraft*, XI/1(March 2000), s.47. Yüksek Komiserlik terimi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İsmigül Çetin, *Milli Mücadele Dönemi'nde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2013(Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.20-23.

(2) Lloyd, "What's in a Name?", s.48-49.

dadır. Bu nedenle iki devlet arasında resmi diplomatik ilişkiler kurulmamış, İngiltere İstanbul'a bir elçi atayamamıştır³. İngiltere, Türkiye'de hem savaş öncesindeki İngiliz Büyükelçisi'nin yerine görev yapacak hem de Mondros Mütarekesi'nin uygulanmasını denetleyecek bir makama ihtiyaç duymuştur⁴. Sonuçta 6 Kasım 1918'de İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliği ihdas edilmiş⁵ ve komiser olarak Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Amiral Somerset Arthur Gough-Calthorpe seçilmiştir⁶.

5 Ağustos 1919'a kadar İstanbul'da kalan ve hem Yüksek Komiserlik hem de Akdeniz Orduları Başkumandanlığı görevlerini yürüten Calthorpe, her iki görevini 26 Ağustos 1919'da John de Robeck'e⁷, De Robeck ise Yüksek Komiserlik görevini 17 Kasım 1920'de Horace Rumbold'da devretmiştir⁸.

Calthorpe'a Yüksek Komiser olarak atandığı 8 Kasım 1918 tarihli bir talimat belgesi ile bildirilmiştir. Bu belgeye göre Calthorpe'a İngiliz hükümeti ile Türk hükümeti arasındaki Mütareke'nin tatbiki ve İngiltere'nin Türkiye'deki menfaatlerinin korunması hususlarında resmi iletişim kanalı olma görevi verilmiştir⁹. Richard Webb Yüksek Komiser Yardımcısı, T.B.Hohler politik personel şefi, Andrew Ryan ikinci politik memur ve W.S. Edmonds da Webb'in özel sekreteri olarak atanmıştır. Türkiye hakkında sahip oldukları tecrübelerle göre seçilen bu memurlar, Yüksek Komiser'in diplomatik vazifelerinin detayları hakkında gerekli tavsiyeleri vermekle görevlendirilmişlerdir. İtilaf Devletleriyle Türkiye arasındaki bütün meselelerin barış konferansı tarafından karara bağlanacağı bildirilmiş ancak Türk halkının umumi temayülü, ülke içindeki iktisadi ve siyasi durum, Türk memur ve siyasetçilerinin sevk ve idareleriyle bağlantılı hususlarda geniş raporlar istenmiştir. Fransız, İtalyan ve Amerikan meslektaşlarıyla sıkı temas ve işbirliği halinde olunması gerektiği de bildirilmiştir. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin yetki sahası İstanbul ve çevresi ile sınırlanmış, acil

olaylar hariç Suriye, Mezopotamya, Ermenistan ve Kafkasya'daki diğer İngiliz yetkililer ile doğrudan bağlantı kurması yasaklanmıştır¹⁰. Kısacası Yüksek Komiserliğin yetki alanı, sadece Anadolu ve Doğu Trakya'dır¹¹.

Anlaşılabileceği üzere İngiliz Yüksek Komiserliği'nin görevi daha çok diplomatiktir. Ancak kuruluşundan itibaren bir sömürge valiliği gibi görev yapmış ve Osmanlı hükümetinin her işine müdahale etmiştir. Özellikle azınlıkları korumayı, en önemli görevlerinden biri olarak görmüştür. İlk Yüksek Komiser olan Calthorpe, Londra'ya gönderdiği 3

(3) G.R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff, Leiden-Boston 2009, s.128; Robert Graves, *Storm Centres of the Near East: Personal memories 1869-1929*, London 1933, s.332.

(4) Briton Cooper Busch, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia 1918-1923*, State University of New York Press, New York 1976, s.63.

(5) Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.24; Criss ve Afyoncu İstanbul'a Yüksek Komiserlerin atanmasının Mart 1919'da Paris'teki Barış Konferansı'nın Yüksek Komiseri tarafından kararlaştırıldığını Calthorpe'un da ancak bundan sonra İngiliz Yüksek Komiseri unvanını aldığını belirtmişlerdir. Buna karşın Jaeschke, Akşin ve Busch ilk atandığı andan itibaren Calthorpe'dan Yüksek Komiser olarak bahsetmişlerdir. Jaeschke eserinin ekler kısmında verdiği 9 Kasım 1918 tarihinde Calthorpe'a verilen talimatnamede de Richard Webb için Yüksek Komiser Yardımcısı unvanı kullanılmıştır. Andrew Ryan'ın hatıratında da Calthorpe'un Yüksek Komiser, Webb'in de Yüksek Komiser Yardımcısı olarak atandığı bilgisi vardır. Ancak İngilizlerin 13 Kasım 1918'de Osmanlı Harbiye Nezaretine gönderdikleri belgede Calthorpe için Siyasi Mümessil terimi kullanılmıştır. Buna karşın, 20 Kasım 1918'de kendisinin isteği üzerine İngiliz sefaretinin emniyeti için bir kısım askerinin görevlendirildiğinin bildirildiği, Erkan-ı Harbiye Umumi Reisi imzalı belgede, Calthorpe'a, İngiltere Komiseri olarak hitap edilmiştir. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul(1918-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s.96, 98. Fatma Afyoncu, *Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre İşgal Döneminde İstanbul(16 Mart 1920-31 Aralık 1922)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.28; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (çev:Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 1971, s.21, 262; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, (Mülakıyete Dönüş 1918-1919)*, I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998, s.92; Busch, s.63; Andrew Ryan, *The Last of Dragomans, Geoffrey Bles*, London 1951, s.118; Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi(ATASE), İstiklal Harbi Koleksiyonu(İSH), Kutu No(K):7, Gömlek No(G):112, Belge No(B):112-1; İSH, K:8, G:10, B:10-2; İSH, K:61, G:50, B:50-2.

(6) Busch, s.63.

(7) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939(DBFP IV)*, ed. E.L. Woodward, Rohan Butlar, First Series, IV, Her Majesty Stationery Office, London 1952, No:487, s.733, dipnot 2.

(8) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939(DBFP XIII)*, ed. Rohan Butler, J.P.T.Bury, First Series, XIII, Her Majesty's Stationery, London 1963, No:177, s.177 dipnot 1. Calthorpe, De Robeck ve Rumbold'un Yüksek Komiserlikleri sırasındaki faaliyetleri için bkz. Çetin, *Milli Mücadele Dönemi'nde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s.24 vd.

(9) Bozkurt, s.24.

(10) Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s.21 ve 262-263; Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, I, s.92-93; Bozkurt, s.26-27.

(11) Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye(1920)*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2010, s.21.

Nisan 1919 tarihli raporunda “menfaatleri her ne olursa olsun ilk görevlerinin Hıristiyan tebaanın üzerine eğilmek” olduğunu söylemiştir. Yüksek Komiser, bu raporunda Osmanlı Devleti içerisindeki Hıristiyan tebaanın maruz kaldığı muamelenin alçakça olduğunu, bu nedenle Türklerin millet olarak cezalandırılmaları gerektiğini iddia etmiş ve Türkleri cezalandırmak için iki adımlı bir plan önermiştir. Ona göre ilk önce Türklerin imparatorluklarının küçültülmesi gerekmektedir. İkinci olarak da kurulacak mahkemeler vasıtasıyla kişiler cezalandırılmalıdır. Ancak Calthorpe, her şeye rağmen geçmişe bakmaktansa geleceğe bakmak gerektiğini, Hindistan İmparatorluğu’nun batıdaki gerçek sınırlarının Ege’nin doğu kıyıları olduğu düşünülürse Hıristiyanlara karşı adil olmaya çalışılırken Müslümanlara karşı adaletsiz davranılmasının oldukça büyük bir hata olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca İmparatorlukları küçültülerek Türklere ilk cezanın verildiğini düşündüğünü de eklemiştir¹².

İngiliz Yüksek Komiserliği, Museviler de dâhil olmak üzere bütün azınlıklar ile ilgilenmiştir. Ancak Yüksek Komiserliğin 1920’ye ait yıllık raporuna göre, günün siyasi olaylarında önemli roller üstlenmeyen, gözleri Siyonizm’de olsa da Türklere bağlı, sadık bir toplum olmaktan memnun olan Yahudiler¹³ daha çok arka planda kalmış, Rumlar ve Ermeniler, Yüksek Komiserliğin öncelikli konuları haline gelmiştir. Ermeni ve Rumlar ile ilgili meseleleri araştırmak amacıyla, Andrew Ryan’ın önderliğinde, bir Ermeni-Rum bölümü oluşturulmuştur. Bu bölüm savaş sırasında Ermeni ve Rumların kayıpları hakkında tahkikatlar yapmıştır ve Ermeni katliamlarından mesul tutulan kişilerin yer aldığı kara listeler hazırlayarak birçok Türk idarecisinin tutuklanarak sürgün ve idam edilmelerinde önemli rol oynamıştır¹⁴.

İtilaf Devletlerinin İstanbul’daki bütün yetkilileri Rum, Ermeni ve Musevileri tercüman olarak kullanmışlardır. Özellikle

İtilaf Polis Komisyonu’nun azınlıkları tercüman olarak kullanmaları bu grupların Türkler üzerinde büyük ölçüde kudret sahibi olmalarına neden olmuştur. Çünkü bu tercümanlar yetkilerini Türklere karşı kullanmaktan geri kalmamışlardır. Tercümanların davranışlarından dolayı Türkler, İtilaf Polis Komisyonu’na karşı büyük ölçüde kin duyar hale gelmişlerdir¹⁵. İngiliz Yüksek Komiserliği de azınlıkları tercüman olarak kullanmış, hatta Yüksek Komiserlik yetkilileri azınlıklarla kişisel dostluk kurmaktan da geri kalmamışlardır. Örneğin Andrew Ryan’ın yardımcısı, bir Katolik Ermeni olan George Tchamitch’dır. Baştercüman I. Dünya Savaşı’ndan önceki dönemlerden beri tanıdığı bu adamdan “eski ve çok güvenilir bir dostum” diye söz etmiştir¹⁶.

Osmanlı Devleti’nin azınlıklara çok kötü davrandığı ve azınlıkların katliamlara maruz bırakıldığı iddiaları İngilizlerin savaş sırasında uyguladıkları propagandanın en önemli parçası olmuştur¹⁷. Ayrıca 19. yy’ın sonlarına doğru Osmanlı Devleti için bir Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında başlıca etkenlerden biri olan İngilizler, I. Dünya Savaşı boyunca Ermenileri “küçük müttefik” ve bağımsız bir hükümete sahip olmadıkları halde kendilerine sadakat ile hizmet eden bir topluluk olarak görmüşlerdir¹⁸. Dolayısıyla İngiliz hükümeti hem İngiliz kamuoyunu hem de Türkiye’deki Ermenileri tatmin etme zorunluluğu hissetmiştir.

Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumdan faydalanmak ve Osmanlı ülkesinden toprak elde

(12) *British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers From the Foreign Office Confidential Print(BDFA I)*, Gen.Ed.Kenneth Bourne and D.Cameron Watt, Part.II, Series B, Ed.Robin Bidwell, vol.I University Publications of America, 1985, Doc.16, s.29-31

(13) Satan, 1920, s.133.

(14) Tolga Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası*, IQ Yayınları, İstanbul 2008, s.438.

(15) Galip Kemali Söylemezoğlu, *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü Cildi*, Ülkü Basımevi, İstanbul 1953, s.176; Selahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi’nin Açılışına Kadar*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s.13.

(16) Ryan, s.128

(17) Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, I, 38-39.

(18) Erdal İltar, “Ermeni Meselesi’nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere’nin Rolü”, *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 6(1995), s.171.

etmeye çalışan Rumlar ve Ermeniler¹⁹ İngiliz Yüksek Komiserliği'nin gösterdiği bu ilgiden faydalanmak için çaba sarf etmişler, İngilizlerin desteğini sağlamak için her fırsatı değerlendirmişlerdir.

İngiliz Yüksek Komiserliğinin Ermeniler ile ilgili öncelikli konuları savaş sırasında tehcir edilen Ermenilerin eski yerlerine yerleştirilmesi, mallarının iadesi ile Ermeni kadınlarının ve çocuklarının Türk evlerinden çıkartılması olmuştur. Yüksek Komiser Yardımcısı Richard Webb, 4 Mart 1919'da Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek bu konuların kendileri için önemini ifade etmiştir. Yazıda İngiliz hükümetinin Ermeniler ve Rumların zararlarının tazmini konusunda kararlı olduğunu, meselenin toprak ve meskenleri, yetim ve kadınları, zorla ihtida ettirilmiş erkeklerle çocukları, müsadere edilmiş ve pek çoğu da satılmış eşyaları içerdiğini bildirmiştir²⁰.

4

İngiliz Yüksek Komiserliği pek çok konuda Ermenilere ayrıcalık göstermiştir. Örneğin Osmanlı topraklarındaki Avusturya ve Alman vatandaşlarının bir an önce ülkeyi terk etmeleri için Osmanlı hükümetine baskı yaparken, bunların Ermeni olanlarına ayrıcalık tanımış ve ülkede kalabilmelerini sağlamak için Ermeni Patrikliği'nden liste istemiştir²¹.

Göreve başladıktan sonra Calthorpe, bir taraftan Ermenileri korumaya yönelik çalışmalarda bulunurken bir taraftan da başta İstanbul hükümeti olmak üzere çeşitli makamlardan gelen Ermenilerin Müslümanlara yönelik katliamlarına dair şikâyetlerini de değerlendirmek zorunda kalmıştır. Örneğin 18 Aralık 1918'de Calthorpe, General Allenby'ye Türk Hükümetinin Payas ve Dört Yol'da Ermeniler tarafından yapılan cinayetleri protesto ettiğini bir telgrafta bildirmiştir²². 20 Mart 1919'da Osmanlı Hariciye Nezareti, Calthorpe'a Ermenilerin, Türklere karşı yaptıkları saldırılardan ve İngilizlerin Urfa bölgesindeki haydut ve çetelere yardım ettiklerinden şikâyet eden bir mektup daha

göndermiştir²³. Ancak İngiliz Yüksek Komiserliği, Türklerin şikâyetlerini dinlemesine rağmen bunlara çözüm bulmak için çaba sarf etmemiştir. Oysa yeniden iskân meselesi başta olmak üzere her konuda Ermenileri desteklemişlerdir.

Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler 19.yy'dan itibaren ayrılıkçı hareketlerde bulunmuşlar ve bu hareketler İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletler tarafından, Ermenilerin katledildiği iddiasıyla, Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Ermeni meselesi 1878 Berlin Antlaşması ile uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Ermeniler I. Dünya Savaşı'nı bağımsızlık düşüncelerini gerçekleştirmek için bir fırsat olarak görmüşler ve isyan hareketlerini arttırmışlardır. Bu isyanlar Osmanlı Devleti'ni özellikle Rusya karşısında zor durumda bırakmıştır²⁴. Bu durum Osmanlı hükümetinin 30 Mayıs 1915 (17 Mayıs 1333) tarihli bir kanunla Ermenileri cepheden uzak bölgelere gönderme yani tehcir etme kararı almasına neden olmuştur²⁵.

1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilali sonrası Ruslar ile Osmanlılar arasında mütareke imzalanmış, ardından barış görüşmeleri başlamıştır. Ancak bu görüşmeler devam ederken Ruslara güvenmeyen Osmanlılar, görüşmelerin kesilmesini fırsat bilecek 12 Şubat 1918'de ileri harekâta başlamış ve savaş sırasında kaybettiği toprakları geri almaya çalışmışlardır²⁶. Bu durum batı dev-

(19) Mustafa Toker, "Milli Mücadelede Rum-Ermeni İşbirliği", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 29-30(Mayıs-Kasım 2002), s.213

(20) Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s.37-38.

(21) *Yeni Gazete*, 22 Kanun-ı Evvel 1334/22 Aralık 1918, No:1587-23.

(22) Jaeschke, *Kronoloji*, s.10.

(23) Başak, s.472.

(24) Tehcir kanununun gerekçeleri için bkz. Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK, Ankara 2012, s.7-32.

(25) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s.155-157; Çiçek tehcir kararının 27 Mayıs 1915 tarihli olduğunu belirtir. Çiçek, s.39-40 117. dipnot.

(26) Selma Yel, "Brest-Litovsk Konferansı'nda Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII/54(2002), s.829 vd.

letleri arasında Türklerin Ermenilere katliam yapacağı kaygısına yol açmış ve bu devletler Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlara baskı yapmaya başlamıştır. Almanlar ile Türkler arasında yapılan görüşmelerde ise Ermenilere af konusu ortaya çıkmıştır. Ayrıca savaş sonucunda şartlar değişmiş, Ermenilerin eskiden yaşadıkları yerler savaş alanlarına uzak kalırken, tehcir edildikleri bölgeler gittikçe İngilizlerin tehdidi altına girmeye başlamıştır²⁷.

Sonuç olarak Osmanlı hükümeti Ermenilerin memleketlerine geri dönmeleri için çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu çalışmalar gerek Talat Paşa gerekse İzzet Paşa hükümetleri tarafından sürdürülmüş, Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce Sadrazam İzzet Paşa hükümeti, tehcir edilmiş olan vatandaşların memleketlerine dönmeleri ve mallarının iadesi, satılmış eşyalarının bedellerinin ödenmesi konusunda karar almış, bu kararları uygulamaya sokmuştur²⁸. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra hükümet meseleye daha fazla ağırlık vermiştir. Muhtemelen bunun bir sebebi İngiliz Yüksek Komiserliği başta olmak üzere İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerinin konu üzerinde çok durmaları ve Osmanlı hükümetine baskı yapmalarıdır.

Ermenilerin memleketlerine geri dönmeleri meselesi İngiliz Yüksek Komiserliğinin en çok ilgilendiği konulardan biri olmuştur. İngiliz Yüksek Komiserliği, çalışanlarından Heathcote Smith'i bu konuyu takip etmekle görevlendirmiştir²⁹. Calthorpe, göreve başladıktan hemen sonra Osmanlı hükümeti üzerinde bu konu için yoğun bir baskı kurmuştur. 18 Kasım 1918'de Osmanlı hükümetine bir nota vererek, mesele ile ilgili gelişmeleri sormuştur. Bu nota 30 Kasım 1918'de Hariciye Nazırı Reşit Paşa tarafından cevaplanmış ve Calthorpe'a o zamana kadar 10.601 Ermeni ve Rum'un eski yurtlarına yerleştirildiği, yiyecek ve ev buhranı ile nakil vasıtalarının eksikliği düşünülürse bu sayının oldukça tatmin edici olduğu bildirilmiştir³⁰. Buna

rağmen İngiliz Yüksek Komiseri'nin baskısı devam etmiş, İstanbul hükümeti de Ermenilerin memleketlerine geri dönmeleri ve işlerinin temini hususlarını incelemek üzere Anadolu'ya heyetler göndermiştir³¹. İstanbul hükümetinin bu uyumlu tutumu Calthorpe'u tatmin etmemiş, 17 Ocak 1919 tarihli Londra'ya gönderdiği raporunda geri dönen Ermenilere karşı gittikçe artan mukavemetten ve Türk makamlarınca çıkarılan engellerden şikâyet etmiştir³².

Calthorpe, özellikle iskân edilen Ermenilerin gereksinimlerinin karşılanıp karşılanmadığı konusunda hassas davranmış, gerekli yardım yapılmadığını düşündüğü vilayetler konusunda İstanbul hükümetini uyarmıştır. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti 19 Mart 1919'da memleketlerine iskân edilen Gayrimüslimlere yapılan yardımlar konusunda bir tezkire hazırlayarak Hariciye Nezareti'ne bildirmek zorunda kalmıştır³³. Ayrıca İstanbul hükümeti 7 Haziran 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne yazdığı bir tahrirat ile o tarihe kadar 276.015 Gayrimüslim vatandaşın iskân edildiğini, fevkalade şartlara rağmen tohumluk, ziraat aleti gibi bazı ihtiyaçlarının da karşılandığını bildirmiştir. Bu belgede savaş sırasında memleketlerinden göç etmek zorunda kalan Müslümanların kötü durumu hakkında da bilgi verilerek, İngilizlerin dikkati bu konuya çekilmeye çalışılmıştır³⁴.

İngiliz Yüksek Komiserliği'nin yeniden iskân edilen azınlıkların gereksinimlerini karşılamak için önerdiği yöntem oldukça ilginçtir. Osmanlı hükümetine verdiği bir notada o esnada iki milyon sermayeye sahip Ziraat Bankası'nın devletten beş milyon lira da ala-

(27) İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi(1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s.113.

(28) İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskanı Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, IV/14, s.121-125.

(29) Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları*, s.201.

(30) Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 40, 37.

(31) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920)*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s.203-204.

(32) Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s.37.

(33) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.224.

(34) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.242-244.

cağının olduğunu hatırlatmış ve hükümete bankanın tasfiye edilmesini, yedi milyonun da azınlıkların yeniden iskânında kullanılmasını önermiştir³⁵.

İngiliz Yüksek Komiserliği, Ermenilerin iskânı meselesinde maddi yardımda da bulunmuştur. Örneğin İstanbul'da bulunan 2500 Ermeni muhacirin Yalova ve Marmara havzasının muhtelif noktalarına sevk ve idaresi için İtilaf Yüksek Komiserleri Ermeni Patrikhanesi emrine elli ton kömür vermişlerdir. Irak ve Suriye'den Sivas'a 10.000 Ermeni getirilmiştir³⁶.

Osmanlı hükümeti iskân faaliyetlerini 1920'ye kadar devam ettirmiştir. Mütareke-den 1920 başına kadar memleketlerine iade edilen gayrimüslim sayısı 335.883'ü bulmuştur. 1920'den itibaren iskân meselesinde yavaşlama olmuştur. Çünkü tehcir bölgelerinde, dönecek muhacir kalmamıştır. Ayrıca, gittikleri yerlere yerleşen ve geri dönmek istemeyenler olduğu gibi savaş sırasında devlete karşı suç işleyenleri de Osmanlı hükümeti kabul etmemiştir. Daha da önemlisi bu grupların bir kısmı memleketlerine kendi imkânları ile dönmüş bir kısmı da Fransızlar tarafından işgal ettikleri Adana bölgesine yerleştirilmişlerdir. Sonuç olarak 1920 sonlarından itibaren iskân meselesi son bulmuştur.³⁷

Ermeni Kadınları ile Çocukları Meselesi

1915 yılında Ermeni kadın ve çocuklarının bir kısmı tehcirden muaf tutulmuştur³⁸. 30 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nin aldığı karara göre bunlar Ermenilerin ya da yabancılardan yaşamadığı köylere ve bölgelere rastgele dağıtılacak, gıda ihtiyaçları hükümet tarafından karşılanacak, genç kadınlar ve dullar evlendirilecektir³⁹. On iki yaşın altındaki çocuklar yetimhanelere, yetimhaneler yetmez ise durumu iyi Müslüman ailelere verilecek, zengin Müslüman aileler olmadığı takdirde köylülere dağıtılacaklar ve bu köylülere aylık bağlanmak suretiyle bu çocukların bakımı sağlanacaktır⁴⁰.

İskân meselesinde olduğu gibi Ermeni kadınları ve çocukları meselesinde de Osmanlı hükümeti Mondros Mütarekesi'nden önce harekete geçmiş ve 21 Ekim 1918'de bir genelge yayınlarak bütün vilayetlere ve mutasarrıflıklara göndermiştir. Bu genelgeyle Müslümanların yanında bulunan Ermeni kızlarının ve çocuklarının akrabalarına teslimi emredilmiştir⁴¹. Mütareke imzalandıktan sonra da 5 Kasım, 5 Aralık 1918 tarihlerinde resmi kurumlarda veya Müslüman ailelerin yanlarında bulunan Ermeni kadın ve çocuklarının serbest bırakılmaları için Dâhiliye Nezareti tarafından mutasarrıflıklara emir verilmiştir⁴².

Polis müdürlüğü 16 Ocak 1919'da bazı evlerde ve yetimhanelerde Ermeni kızları ve çocukları bulunduğunun haber alındığını, bunların bir hafta içerisinde karakollara teslim edilmeleri gerektiğini, aksi davranışların cezalandırılacağını ilan etmiştir⁴³. 18 ve 22 Ocak 1919'da Dâhiliye Nezareti mutasarrıflıklara bir emir daha göndermiş ve emrin aksine gerçekleşecek davranışların cezalandırılacağı bildirilmiştir⁴⁴. Dâhiliye Nezareti, 17 Şubat 1919'da Ankara Vilayeti'ne gönderdiği emirde Ermeni yetimlerinin istekleri dikkate alınmaksızın cemaatlerine teslim edilmelerini istemiş⁴⁵ 4 Mart 1919'da İçel Mutasarrıflığı'na gönderilen emirde ise yirmi yaşından küçük Ermeni yetim ve kadınlarının teslimi-

(35) Atnur, "Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı", s.130.

(36) *Yeni Gazete*, 10 Kanun-ı Sani 1335/10 Ocak 1919, No:1606-42.

(37) Atnur, "Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı", s.130-131.

(38) Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları*, s.49-51.

(39) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.139; Atnur, *Ermeni Kadın ve Çocukları*, s.66-67.

(40) Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskânı Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, s.154.

(41) Muhtemelen yaklaşan mütareke öncesi İtilaf Devletleri nezdinde iyi bir imaj yaratmak amacıyla hazırlanmış bu genelgeyle, Ermeni kızlarının ve çocuklarının Müslümanlar tarafından zorla tutulduğuna dair bir izlenim yaratılarak, Müslüman halka haksızlık edilmiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra bu üsluptan uzaklaşmış ve yayımlanan genelgelerde çocukların Müslümanlar tarafından himaye amaçlı yanlarına alındıkları ifadeleri kullanılmıştır. Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları*, s.133-134.

(42) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, IV, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005, No:57, s.120-121.

(43) *Yeni Gazete*, 16 Kanun-Sani 1335/16 Ocak 1919, No:1612-48.

(44) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, IV, No:57, s.120-121.

(45) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)*, 96/210.

ni, yirmi yaşından büyük olanların ise isteklerine göre davranılmasını emretmiştir⁴⁶.

İngiliz Yüksek Komiserliği için Ermeniler ile ilgili en önemli konulardan biri Türk evlerinde alıkonulduklarını iddia ettikleri bu Ermeni kadın ve çocuklarının kurtarılması olmuştur. Yüksek Komiserlik bu konuya ögle ağırlık vermiştir ki diğer İtilaf yetkilileri ve Ermeni Patrikhanesi'nin de çabalarıyla, bilerek ya da bilmeyerek pek çok Müslüman çocuğuna Ermeni kimliği verilmiştir⁴⁷. İngiliz Yüksek Komiserliği sürekli Müslüman olan Ermenilerin eski dinlerine dönmeleri, Türk evlerinde bulunan kadın ve çocukların teslim edilmesi, yetimlerin korunması ve bakımı, Müslümanlarla evli Ermeni kadınlar ile ilgili konularda Osmanlı hükümetini uyarmış, baskı uygulamıştır. Bu baskı Osmanlı hükümetini oldukça etkilemiş, taşraya gönderdikleri yazılarda yapılacak yanlış işlerin İtilaf Devletlerinin "hiddet ve gazabına" yol açacağı ve ülkenin aleyhine olacağı ifade edilmiştir. Osmanlı hükümeti, üzerindeki baskı nedeniyle yirmi yaşından küçük Ermeni çocuklarının Müslüman olma isteklerini reddettiği gibi Malatya'da bir grup Ermeni'nin Müslüman olmak istediğini de kabul etmemiştir⁴⁸.

Calthorpe, Ermeni kadın ve çocuklarının Müslüman evlerinden alınması meselesini 13 Ocak 1919'da Londra'ya gönderdiği bir raporda çetin bir görev olarak tanımlamıştır. Bu konuda Türk makamlarının gizli yürüttükleri bir engelleme siyaseti olduğundan şikâyet etmiştir. Ona göre bunun sebebi Türklerin azınlıklara savaş öncesinde olduğu gibi zulüm edemeyecek ölçüde bozguna uğradıklarını anlamamalarıdır. Türklerin yenildiklerini anlamaları için sert ve merhametsiz bir muameleyle karşılaşmaları gerekmektedir⁴⁹. Oysa Calthorpe kısa bir süre sonra 3 Nisan 1919 tarihli raporunda daha itidalli bir dil kullanarak Hıristiyanlara karşı adil olmaya çalışılırken Müslümanlara karşı adaletsiz davranılmasının İngiltere için oldukça büyük bir hata olacağı yorumunu yapacaktır⁵⁰.

İstanbul hükümeti İngiliz Yüksek Komiserliğinin konu ile ilgili genel istekleri dışında özel isteklerine de maruz kalmıştır. Örneğin Dâhiliye Nezareti 25 Şubat 1919'da Ankara'ya gönderdiği bir telgrafta İngiliz Yüksek Komiserliği'nin iki Ermeni çocuğunun Müslüman yapıp Sanayi Mektebi'nde alıkonulduğunu iddia ettiğini bildirmiş ve bunların Ermeni Murahhaslığı'na verilmesini, onlar kabul etmezse annelerine teslim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmesini ve konu hakkında İngilizlere malumat verilmesini istemiştir⁵¹.

İngiliz Yüksek Komiserliği'nde, din değiştirmiş Rum ve Ermeni kadın ve çocuklarının ailelerine ve mensup oldukları milletlere iade edilebilmesi için bir komisyon kurulmuştur⁵². Ancak Yüksek Komiserlik bu konuda oldukça zorlanmıştır. Webb, 27 Şubat 1919'da gönderdiği raporda bu konuya değinmiş ve Ermenilere karşı adaletin tecellisi için yapılan çalışmalarda karşılaştıkları zorluklardan bahsetmiştir. Başlıca zorluk Türk evlerinde bulunan kadınlardan çoğunun dört sene birlikte yaşadığı insanlara bağlanmış olmaları, onları terk etmek isteseler bile nereye döneceklerini, akrabalarından kimlerin hayatta olduklarını veya geri dönerlerse ne surette karşılanacaklarını bilmemeleri olduğunu söylemiştir. Webb'e göre bir de bu kadınların çocukları meselesi ortaya çıkmıştır. Şer'i hukukun 8 yaşına kadar çocukların anneye ait olduğunu kabul ettiğini ancak hükümetin bu kanunun tatbikini ne ölçüde sağlayabileceğinin belli olmadığını ifade etmiştir. Yine Webb, 1 Mart 1919'da Milne'e gönderdiği yazıda, günün şartları altında Ermeni kadın ve çocuklarının kurtarılması için doğrudan doğruya faaliyette bulunmamayı ve acele hareket edilmemesini önermiştir. Ayrıca kendisinin o zamana kadar 1300'den fazla Ermeni

(46) BOA, DH.ŞFR, 97/247.

(47) Atınur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları*, s.151-172.

(48) Atınur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları*, s.202.

(49) Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s.40.

(50) BDFA, I, Doc.16, s.29-31

(51) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.222.

(52) *Türkçe İstanbul*, 8 Şubat 1335/8 Şubat 1919, No:70.

çocuğunu Müslüman evlerinden kurtardığını da bildirmiştir⁵³.

Calthorpe da 30 Temmuz 1919 tarihli raporunda bu meseleye değinmiştir. Yüksek Komisere göre Müslüman evlerindeki Hıristiyan çocuklarının çoğunluğu geri alınmıştır. Ancak bu durum kadınlar için geçerli değildir. Çünkü Calthorpe'a göre Müslümanlar, evlerinde hapis olan ve en azından görünüşte bile olsa kendi inançlarını kabul eden bu kadınları teslim etmekte isteksizdirler. Ayrıca korkutularak kaderlerine razı olmaya zorlanan veya Müslüman eşlerinden çocuk sahibi olarak mutlu bir aile beklentisine giren bu kadınları ikna etmek de zordur⁵⁴. İngilizler için Müslümanlar ile evli Ermeni kadınlar konusu çözümü en zor konulardan biriydi. Onlar bu konuda Türklere kesinlikle güvenmiyorlardı. Oysa konuyla ilgili komisyonlardan bir kişi bulunuyor, çok ayrıntılı tahkikat yapıyor, kadınların yalan söylemesine veya korkutulmalarına fırsat verilmemeye çalışılıyordu⁵⁵.

Calthorpe'dan sonra göreve gelen De Robeck'in Yüksek Komiserlik döneminde Ermeni yetimleri ve kadınları meselesi sorun olmaya devam etmiştir. De Robeck, 27 Eylül 1919'da Curzon'a gönderdiği raporda bu konuya değinerek, yaşadıkları evlerde mutlu olsunlar ya da olmasınlar Ermeni veya Rum olan ve Müslümanların yanında yaşayan çocukların toplumlarına, mahalli dini yetkililere veya misyonerlere teslim edilmesi gerektiğini savunurken, bir taraftan bu çocukların milliyetlerinin tespitinin oldukça zor olduğunu itiraf etmiştir. Bundan dolayı, müdürü ve personeli tamamıyla İngiliz ve Amerikalı olan bir Tarafsız Ev oluşturulduğunu, milliyetlerin tespitinin de bu komisyon vasıtasıyla yapıldığını bildirmiştir. Çocukların Müslüman mahkemeler vasıtasıyla yapılan soruşturmalar sonrasında nakledildiklerini, bundan sonra da şikâyet durumunda rahiplerin ve İtilaf yetkililerinin çocukların iadesini talep etmeye devam ettiklerini anlatmıştır. Şahsi karar verebilme gücü olmayan çocukların, katliam ve

din değiştirmeye pirim vermeye meyilli olan Müslümanlara terk edilemeyeceği yargısında bulunmuştur. Ayrıca zihinlerinde problemler yaşayan bu çocukların, müracaat edebileceği kimsenin olmadığını da söylemiştir⁵⁶.

Oysa bu konuda İngiliz Yüksek Komiserliği Osmanlı hükümeti üzerinde öyle etkili olmuştur ki çocukları ellerinden zorla alınan Türk aileleri Polis Müdüriyeti veya Dâhiliye Nezareti'ne başvurduklarında, İngilizlerin bu konudaki müracaatlarını şiddet ve hakaretle karşıladıkları, bu nedenle kendilerine değil de doğrudan İngiltere mümessilliğindeki komisyona müracaat etmeleri gerektiği şeklinde bir cevap almışlardır⁵⁷.

İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 1920 yılı raporuna göre o zamana kadar Ermeni kökenli toplam 24.000 kadın ve 30.000 çocuk Müslümanların elinden alınmıştır. Bunlardan 10.000 çocuk ile 2000 kadın doğrudan İngiliz yetkililerin gayretleri sonucu bulunmuştur. Bu büyük sayılara rağmen Ermeni Patrikhanesi halen 70.000 çocuk ile 50.000 kadının Müslümanların elinde olduğunu iddia etmiştir⁵⁸.

Rumbold döneminde Ermeni kadınları ve çocukları meselesi önemini kaybetmiştir. Yüksek Komiserlik, daha çok Türk tarafının şikâyetleri ile ilgilenmiştir. İstanbul hükümeti, Ermeni oldukları iddiasıyla evlerinden alınan Türk çocuklarının geri alınması için Yüksek Komiserlik nezdinde çaba sarf etmiştir. Bu çabaların sonucunda 20 Şubat 1922'de İngiliz Yüksek Komiserliği Hariciye Nezareti'ne Rum ve Ermeni yetimhanelerine gönderilen Müslüman çocukları için oldukça tarafsız bir şekilde inceleme yapılacağı ve Müslümanlığı kesin olanların ailelerine teslim edileceğine

(53) Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s.40-41.

(54) DBFP, I, No:470, s.705-707.

(55) Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları*, s.207.

(56) Atnur, *Ermeni Kadın ve Çocukları*, s.207-208; Selma Çetinkaya, *1915-1923 Yılları Arasında Türkiye'deki Ermeni Yetimleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.88.

(57) Nejdet Bilgi, "İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 27-28(2007), s.82.

(58) Satan, 1920, s.137.

yönelik bir teminat sunmak zorunda kalmıştır⁵⁹.

Aslında Rumbold, göreve başladığı sırada sadece Ermeni kadın ve çocukları meselesi değil genel olarak Ermeni konusu eski önemini yitirmiştir. Bunda Ankara hükümetinin doğuda Ermenilere, batıda da Yunanlılara karşı kazandığı zaferler oldukça etkili olmuştur. Ayrıca Yüksek Komiserlik görevlileri korumaya çalıştıkları Ermenilerin de ne kadar barbar olabildiklerini fark etmişlerdir. Özellikle Kilikya'da Fransız işgali sırasında Ermenilerin yaptıkları hakkında gerçekleri öğrenmeye başlamışlardır. Örneğin, Eyres isminde bir İngiliz 26 Ekim 1920'de Rumbold'a gönderdiği mektupta, son zamanlarda Kilikya'dan ayrılmış kişiler ile yaptığı görüşmelere veya hâlâ orada bulunanlardan ulaşan bilgilere dayanarak Fransızların bölgenin yönetimini üstlenmesinin yerel halk tarafından başlangıçta hoş karşılandığını iddia etmiştir. Eyres, halkın rahat oturarak birbirleri ile iyi geçinmeye hazır olduğunu, hatta Adana Türklerinin kendi aralarında epey para toplayarak, Ermenilerin evlerini tamir ettiklerini, hayvanlarını geri verdiklerini, bu nedenle Ermenilerin eskisinden daha zengin olduklarını anlatmıştır. Fakat Fransız Albayı Bremond bölgeye gelince Ermeniler için toplanan parayı kendi hesabına aktardığı iddia edilmiş, bölgedeki İtilaf subaylarının denetiminde kurulan Ermeni çeteler Türk köylerini basarak yağmalamaya ve ganimetleri de kendi aralarında paylaşmaya başlamış, Adana'da Türklerle katliam yapılmış, altmış ev basılarak evlerde bulunanlar öldürülmüştür. Eyres'a göre bu olaylardan sonra Türkler dağlara çekilerek Fransızlara karşı direnişe geçmişlerdir. Bunları güvenilir bir İngiliz görgü tanığından öğrendiğini söyleyen Eyres, bu olayların Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiş olmasına rağmen Fransızların desteği olmadan yapılamayacağını iddia etmiştir⁶⁰.

Rumbold, 10 Ocak 1921'de Londra'ya gönderdiği telgrafta da Rumların ve Ermenilerin, Türk milliyetçilerinin canavarlıklarda

bulduklarına dair iddialarının abartı olduğunu söylemiştir. İngiliz Dışişleri yetkililerinden Francis Osborne ise, Rumbold'un bu telgrafına yazdığı derkenarda Rumların ve Ermenilerin Türk canavarlıklarını abartmakla çıkar sağlamaya çalıştıklarını, ancak Rumların İzmir'de, Ermenilerin de Nahcivan'da yaptıklarıyla bizzat kendilerinin de canavarlık yapabileceklerini kanıtladıklarını ifade etmiştir⁶¹.

Sonuç

Başlangıcından itibaren oldukça karmaşık ve zor bir konu olan Ermeni meselesi I. Dünya Savaşı ile birlikte daha da zorlaşmıştır. Ermeniler, savaşı fırsat bilip bağımsızlık elde etmeye çalışırken, İtilaf Devletleri Ermenileri kullanarak hem ülke içerisinde hem de cephelerde Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin bu durumdan kurtulmak için bulduğu çare Ermenileri tehcir etmektir. Ancak bu da hem savaş sırasında hem de Mondros Mütarekesi'nden sonra farklı problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ermeniler ile ilgili Mütareke sonrasında ortaya çıkan problemlerin en önemlileri tehcirden dönen Ermenilerin yeniden iskânı ile Ermeni kadın ve çocuklarının Türk evlerinden kurtarılması, eski cemaatlerine iadeleleri meseleleridir.

Savaş sırasında Ermenileri propaganda malzemesi olarak kullanan İtilaf Devletleri, savaş sonrasında hem kendi kamuoylarını hem de Ermenileri memnun etme gereği hissetmişler ve Ermenilerin koruyuculuğu görevini üstlenmişlerdir. Özellikle İngiltere için bu mesele çok önemlidir.

İngiltere'nin İstanbul'da Mondros Mütarekesi'nin uygulanmasını takip etmek ve barış imzalanıp normal ilişkiler kurulun-

(59) Çetinkaya, s.107.

(60) Selahi R. Sonyel, *Mustafa Kemal(Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, I, TTK, Ankara 2008, s.771-772.

(61) Sonyel, *Mustafa Kemal(Atatürk)*, II, s.870.

caya kadar Osmanlı hükümeti ile diplomatik ilişkileri sürdürmek amacıyla kurduğu ancak bir sömürge valiliği gibi çalışan İngiliz Yüksek Komiserliği, Ermeni meselesinde başlıca rol oynamıştır. İngiliz Yüksek Komiserleri Ermenilerin yeniden iskânı ve Ermeni kadınları ile çocuklarının kurtarılması meselelerini hayati meseleler olarak görmüştür. Bu meseleleri Ermenilerin lehine çözebilmek için de ellerinde geleni yapmışlardır.

İngiliz Yüksek Komiserliği, Osmanlı hükümeti üzerinde ciddi bir baskı kurmuş ve bu sayede hükümeti Ermenilerin iskânı ve Ermeni kadın ve çocuklarının Türk evlerinden alınması hususlarında istedikleri gibi yönlendirmişlerdir. Bu konuda sadece Osmanlı hükümetinin çalışmalarını izlemekle yetinmemişler, bizzat kendileri de çalışmalara katılmışlardır. Kurdukları komisyonlar vasıtasıyla çalışmaları yakinen takip etmişler ve kontrol altında tutmuşlardır.

10 İngiliz Yüksek Komiserliği'nin ve tabii diğer İtilaf yetkililerinin baskısı o kadar etkili olmuş ki haksız uygulamalardan şikâyet eden Osmanlı vatandaşlarının şikâyetleri giderilemediği gibi zaman zaman Ermeni oldukları gerekçesiyle Müslüman çocuklarının alınması önlenememiş, kendi istekleri ile Müslüman olmak isteyen Ermenilerin bu istekleri kabul edilmemiştir.

Ayrıca bu dönemde sadece Ermeni ya da Rum muhacirleri ile yetimleri yoktur. Çok sayıda Müslüman muhacir ve yetim vardır ve bunlar oldukça zor şartlarda yaşamaktadırlar. Ancak İngilizlerin baskılarından dolayı Osmanlı hükümeti daha çok Ermeniler ile ilgilendiği için Müslüman muhacir ve yetimlere gerekli ilgiyi gösterememiştir.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH.ŞFR, 96/210.

DH.ŞFR, 97/247.

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi(ATASE)

İSH, K:7, G:112, B:112-1.

İSH, K:8, G:10, B:10-2.

İSH, K:61, G:50, B:50-2.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers From the Foreign Office Confidential Print, Gen. Ed.Kenneth Bourne and D.Cameron Watt, Part.II, Series B, Ed.Robin Bidwell, vol.I University Publications of America, 1985.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, ed. E.L. Woodward, Rohan Butlar, First Series, IV, Her Majesty Stationery Office, London 1952.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920), T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.

Gazeteler

Türkçe İstanbul

Yeni Gazete

Kitaplar ve Makaleler

Afyoncu, Fatma, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İşgal Döneminde İstanbul(16 Mart 1920-31 Aralık 1922)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*, I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.

Atnur, İbrahim Ethem, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskanı Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, IV/14.

Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi(1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

Başak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, IQ Yayınları, İstanbul 2008.

Berridge, G.R., *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff, Leiden-Boston 2009.

Bilgi, Nejd, "İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 27-28(2007).

Bozkurt, Abdurrahman, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009(Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia 1918-1923*, State University of New York Press, New York 1976.

Criss, Nur Bilge, *İşgal Altında İstanbul(1918-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Çelik, Hacer, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskanı Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17.

Çetin, İsmigül, *Milli Mücadele Dönemi'nde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2013(Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Çetinkaya, Selma, *1915-1923 Yılları Arasında Türkiye'deki Ermeni Yetimleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK, Ankara 2012.

Graves, Robert, *Storm Centres of the Near East: Personal memories 1869-1929*, London 1933.

İlter, Erdal, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 6(1995).

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (çev.Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 1971.

Lloyd, Lorna, "What's in a Name? The Curious Tale of The Office of High Commissioner", *Diplomacy&Statecraft*, XI/1(March 2000).

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1896-1922), IV, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005.

Ryan, Andrew, *The Last of Dragomans*, Geoffrey Bles, London 1951.

Satan, Ali, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye(1920)*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2010.

Sonyel, Selahi R., *Mustafa Kemal(Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, I ve II, TTK, Ankara 2008.

Sonyel, Selahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü Cildi*, Ülkü Basımevi, İstanbul 1953.

Toker, Mustafa, "Milli Mücadelede Rum-Ermeni İşbirliği", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 29-30(Mayıs-Kasım 2002).

Yel, Selma, "Brest-Litovsk Konferansı'nda Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII/54(2002).